

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.17>

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМАТИКИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Ілляшев М.І.,
*аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0001-7995-87186
e-mail: ilyashev@attorneys.ua*

Ілляшев М.І. Стан наукової розробки проблематики цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Розвиток державності, глибинні соціологічні зміни, утвердження ідеалів гуманізму та справедливості сприяють прогресивній інтерпретації філософських засад цивільно-правової відповідальності, постійному переосмисленню правових категорій цього інституту, механізмів та меж його дії. Це підсилює розвиток наукового середовища та його збагачення новими актуальними дослідженнями та ідеями, які важливо відстежувати і вивчати. Ефективний аналіз сучасного стану наукової розробки проблематики цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, не тільки сприяє актуалізації знань, але також є цінним для пошуку нових шляхів і формування практичних рекомендацій для інноваційного вирішення існуючих правових проблем. Вивчення актуальних наукових досягнень у цій сфері активізує інтелектуальний обмін між дослідниками та допоможе виявити і усунути прогалини в науковому доробку.

Ця стаття присвячена аналізу сучасного стану наукових досліджень проблематики цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, здійснених вітчизняними авторами періоду незалежної України. Огляд наукових публікацій дозволяє визначити ключові перспективи і вектори розвитку української цивілістичної науки. Метою цієї статті є оцінка того, як вітчизняна наука пристосовується до викликів сучасності, і зокрема, як це впливає на темпи та тенденції у вивченні правової природи інституту цивільно-правової відповідальності Держави і його складових.

Автор зосереджує свою увагу на ключових вітчизняних наукових дослідженнях, які на його думку, надають досить ґрунтовне загальнотеоретичне розуміння поняття цивільно-правової відповідальності, її функцій та умов настання. Разом з тим, автор зауважує, що хоч такі роботи і слугують надійною фундацією для вивчення більш вузької тематики, проте, проблематика цивільно-правової відповідальності Держави описана в них досить фрагментарно.

Окрім значимих наукових здобутків, автор статті прагне висвітлити аспекти, які ще не отримали належної уваги з боку вітчизняних вчених, виявити прогалини в існуючих дослідженнях та окреслити нові напрями для подальшого вивчення питань цивільно-правової відповідальності Держави. Стаття містить рекомендації щодо наукового підходу до дослідження окресленої проблематики.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність Держави, відшкодування шкоди, стан наукової розробки, механізм цивільно-правового регулювання.

Ilyashev M.I. Status of scientific research on issues of the civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State.

The development of statehood, profound sociological changes, and the establishment of humanism and justice contribute to the progressive interpretation of the philosophical foundations of civil liability,

as well as foster the ongoing reevaluation of the legal categories, mechanisms, and limits of this legal institution. This enhances the growth of the scientific environment by enriching it with new and relevant research and ideas, which are important to track and study. An effective analysis of the current status of scientific research on the issue of civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State not only helps to update knowledge, but also proves valuable for finding new approaches and forming practical recommendations for innovative solutions to existing legal matters. Review of the contemporary scientific achievements in this field stimulates intellectual exchange among researchers and helps to identify and eliminate scientific flaws.

This article is dedicated to analysing the current state of scientific research on the issue of civil liability of the State for acts of state authorities and acts of legal entities owned by the State, performed by domestic authors of independent Ukraine. A review of scientific publications and thesis allows for determining key perspectives and development vectors of Ukrainian civil law science. The aim of this article is to evaluate how domestic scientific environment is adapting to contemporary challenges, particularly how this adaptation affects the speed and tendencies in study of the legal nature of the civil liability of the State and its components.

The author points out key domestic scientific studies that, in his opinion, provide a solid general theoretical understanding of the concept of the civil liability, its functions, and conditions for its occurrence, noting that those papers serve as a reliable foundation to narrow down the studies. However, the issue of civil liability of the State is still covered by those theses rather fragmentarily.

Besides significant scientific achievements, the author seeks to highlight aspects that have not yet been duly scrutinized by domestic scholars, identify the existing scientific gaps, and outline new directions for further study of the civil liability of the State. The article contains recommendations for improving the scientific approach to researching the outlined issue.

Key words: civil liability of the State, compensation of damages, status of scientific research, mechanism of the civil law regulation.

Постановка проблеми. Правовідносини щодо встановлення та притягнення Держави до відповідальності за дії державних органів та підконтрольних Державі юридичних осіб почали активно розвиватись разом з утвердженням прав людини, як фундаментальної цінності, та нормативним закріпленням демократичних ідей і принципів на міжнародному та національному рівнях. Із огляду на поступове формування правових засад громадянського суспільства у світі та в Україні, явище цивільно-правової відповідальності Держави та її органів досить довгий час не мало практичних дієвих механізмів імплементації, перебуваючи на, так би мовити, стадії зародження. Враховуючи ці обставини, активне наукове дослідження у вітчизняній цивілістиці інституту саме цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, припадає на другу половину 20 століття – етап глибоких соціологічних та історичних змін, які заклали основу для прогресивної інтерпретації філософських засад відповідальності.

Мета дослідження полягає у тому, аби вивчити процес адаптації сучасної вітчизняної науки до міжнародних правових моделей і стандартів цивільно-правової відповідальності Держави.

Стан опрацювання проблематики. Слушно буде зауважити, що у період після здобуття Україною своєї незалежності українська наука досить активно реагує на виклики сучасності, удосконалюючи концепції та підходи до вивчення правової природи інституту цивільно-правової відповідальності Держави та його складових із огляду на динаміку змін у законодавстві та практиці правозастосування. І хоча усі напрацювання і здобутки вітчизняних вчених, які досліджували явище цивільно-правової відповідальності Держави, є цінним науковим джерелом і заслуговують на окрему увагу, з метою наукової та практичної ефективності доцільно проаналізувати декілька праць українських дослідників, які, на думку автора, найбільш пов'язані з проблематикою дослідження.

Виклад основного матеріалу. Серед праць, які зробили значний вклад у формування загального уявлення про інститут цивільно-правової відповідальності, комплексне розуміння основ цивільно-правової відповідальності, її функцій, підстав її виникнення, варто відзначити дисертаційне дослідження І.С. Канзафарової на тему «Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні» та працю Н.С. Кузнецової під назвою «Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині».

Так, у своїй роботі І.С. Канзафарова надає ґрунтовний аналіз основних теоретичних аспектів поняття цивільно-правової відповідальності, здійснює огляд принципів, функцій та режимів цивільно-правової відповідальності, не залишаючи поза увагою загальне поняття вини у цивільно-праві та проблему ефективності цивільно-правової відповідальності [1]. Особливу прикладну цінність, на думку автора, має дослідження І.С. Канзафаровою практичних аспектів становлення та функціонування інституту цивільно-правової відповідальності в Україні, а також позитивних і негативних чинників, які впливають на розвиток останнього.

Н.С. Кузнєцова також розглядає проблематику розвитку та становлення інституту цивільно-правової відповідальності у контексті утвердження громадянського суспільства, для якого характерним є усвідомлення кожним членом суспільства своєї самоцінності та зобов'язань перед іншими членами соціуму. Авторка зауважує, що правова система України знаходиться на етапі активного розвитку та інтеграції з європейськими правовими стандартами і потребує якісних змін, зокрема вдосконалення положень Цивільного кодексу України та імплементації в чинне законодавство певних концепцій приватного права європейських країн [2, с. 186-187].

Зазначені вище праці є вагомим внеском у розуміння сучасних тенденцій і проблем цивільно-правової відповідальності в цілому як виду юридичної відповідальності. Однак попри це, слід зауважити, що питання цивільно-правової відповідальності Держави за дії її органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, досліджується авторками досить фрагментарно, що у свою чергу, не дає повноцінного розуміння його правової природи.

Проблематика цивільно-правової відповідальності Держави є однією з найважливіших і водночас найбільш складних та багатогранних тем у сучасній юридичній науці. Цей правовий інститут займає центральне місце в системі захисту прав і свобод громадян і передбачає механізми притягнення Держави до відповідальності за незаконні дії її органів та підконтрольних юридичних осіб. З одного боку, він покликаний охороняти права та інтереси громадян, забезпечуючи справедливість і правовий захист, а з іншого – виступає гарантом стабільності та передбачуваності у відносинах між Державою та фізичними і юридичними особами. Правова природа явища цивільної відповідальності Держави за дії державних органів та установ зумовлює потребу у його глибинному і комплексному дослідженні науковцями.

Варто відзначити, що вивченням проблематики саме цивільно-правової відповідальності Держави займалися такі вітчизняні автори як Д.В. Кравчук [3], М. Лещинська-Вьонцек [4], М.М. Хоменко [5], О.О. Первомайський [6], Н. Якимчук [7], О. Терещенко [8], В.І. Ольшанченко [9] та ін. Наукові роботи цих дослідників мають більш вузьке спрямування, пропонуючи аналіз явища цивільно-правової відповідальності через призму прав і обов'язків Держави та державних органів у певних видах правовідносин. Однак, на думку автора, їм все ж бракує всебічного ґрунтовного дослідження теоретичних та практичних засад цивільно-правової відповідальності Держави за дії її органів та дії юридичних осіб, що їй належать.

Спільною рисою, характерною для більшості робіт більшості перелічених дослідників, є прикладний характер наукових висновків, які ґрунтуються на аналізі сучасного стану правотворчості в Україні та особливостях тлумачення і застосування національними судами норм права у конкретних правовідносинах. Зокрема, Д.В. Кравчук надає детальний перелік тих правових заходів, встановлення яких, на її думку, є необхідним для приведення у відповідність процесу відшкодування шкоди Україною із засадами регулювання цивільно-правової відповідальності Держави в практиці Європейського суду з прав людини та покращення ефективності виконання Україною рішень, за якими у Держави виникає обов'язок відшкодувати завдану шкоду [3, с. 164-165]. При цьому, О.О. Первомайський зазначає, що для впорядкування відносин з притягнення Держави до цивільно-правової відповідальності, доцільно визнати Державу Україна основним та єдиним суб'єктом такої відповідальності, адже орган державної влади, як окрема одиниця, не є самодостатнім суб'єктом відповідальності. На думку дослідника, це спростить до мінімуму пошук суб'єкта відповідальності у реальних правовідносинах, а також полегшить виконання судових рішень про відшкодування шкоди, адже під час виплати такого відшкодування зникне значне коло існуючих проблем, пов'язаних з особливостями державного фінансування державних органів влади [6, с. 66]. Для реалізації вказаного підходу автор пропонує внести зміни до чинного матеріального та процесуального законодавства України, які мають конкретизувати порядок притягнення держави до відповідальності.

Із огляду на зазначене вище, слід зауважити певну однобічність вітчизняних наукових досліджень щодо питань цивільно-правової відповідальності Держави, адже вони стосуються пере-

важно українських правових та соціологічних реалій і не враховують досвід іноземних країн. Це значно знижує практичну цінність наукових висновків і обмежує їх ефективність. Без аналізу міжнародних тенденцій та напрацьованої практики, результати досліджень можуть бути неповними з огляду на реальні умови і виклики, що постають перед правовими системами. Це негативно вплине на практичну цінність наукових рекомендацій, які вже не будуть у повній мірі відповідати сучасним вимогам та стандартам правового середовища.

Безперечно, надзвичайно важливим для глибокого розуміння цивільно-правової відповідальності Держави є вивчення генезису цього інституту, адже саме через аналіз його історичного розвитку можна отримати чітке уявлення про його сучасні принципи та механізми функціонування. Загалом, комплексний аналіз інституту цивільно-правової відповідальності неможливий без дослідження притаманних йому правових концепцій і механізмів у динаміці, тобто на різних етапах розвитку юридичної науки і суспільних відносин. Це допомагає виявити історичні зміни, сучасні виклики та новітні тенденції, сприяє удосконаленню правових механізмів та забезпеченню їх ефективності і відповідності потребам суспільства. Крім того, розгляд еволюції цивільно-правової відповідальності Держави дозволяє зрозуміти, як правові принципи адаптуються до змін у суспільстві та державному управлінні, що сприяє більш обґрунтованому та ефективному реформуванню чинного законодавства.

У цьому контексті варто згадати про дисертаційне дослідження Магдалени Лещинської-Вьончек на тему: «Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності». Наукова робота, серед іншого, присвячена вивченню генезису цивільно-правової відповідальності Держави у правовідносинах реституції власності, на підставі чого авторка змогла розкрити недосконалий стан українського законодавства у сфері відновлення прав репресованих осіб/народів та осіб, які втратили майно у період СРСР [4, с. 27–43]. Аналіз недоліків української правової системи, наведений в історичному контексті спроб українського уряду закріпити в законодавстві компенсаційний механізм за дії Держави, спрямовані проти репресованих народів у минулому, дозволяє М. Лещинській-Вьончек передбачити вектори подальшого розвитку національного законодавства у цій сфері.

Дослідженню історичного розвитку інституту цивільно-правової відповідальності та вивченню його сучасних аспектів у контексті зміни суспільного устрою присвячена також стаття Михайла Михайловича Хоменка «Еволюція цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади».

М.М. Хоменко наголошує, що юридична конструкція відшкодування шкоди Державою пройшла довгий історичний шлях і бере свій початок ще від стародавнього римського права. Так, в римському праві будь-яке посягання на інтереси приватних осіб, у тому числі з боку суб'єктів публічної влади, вважалось деліктом і тягнуло за собою обов'язок відшкодування шкоди винною особою [5, с. 242]. Саме це і заклало підґрунтя сучасної концепції цивільно-правової відповідальності.

Завдяки аналізу праці М.М. Хоменка можна зробити висновок щодо необхідності подальшого вдосконалення правових норм і механізмів для забезпечення ефективного захисту прав громадян та відповідальності Держави за дії своїх органів та посадових осіб. Окрім цього, автор досить вдало продемонстрував те, що розвиток інституту відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, є важливим етапом у формуванні правової держави, в черговий раз підкресливши важливість історичного контексту у вивченні сучасного правового регулювання.

На думку автора цієї статті, для комплексного розуміння інституту цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, необхідно вивчати його генезис не лише в контексті національного права, але й у міжнародному праві та правових системах інших держав. Такий підхід дозволяє зрозуміти, як формувалися основи цього інституту та як вони впливають на його сучасне функціонування. Як виявилось, попри актуалізацію проблематики цивільно-правової відповідальності Держави та пов'язані із введенням воєнного стану особливості її матеріального закріплення і практичної реалізації, у вітчизняному науковому доробку досі не вистачає системного дослідження генезису інституту цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, у тому числі динаміки розвитку цього інституту у міжнародному праві і праві іноземних країн.

Висновки. На підставі проведеного аналізу сучасного стану дослідження інституту цивільно-правової відповідальності Держави в українській науці можна зробити кілька важливих висновків.

Перш за все, попри значні наукові здобутки у сфері дослідження цивільно-правової відповідальності Держави, все ще існують аспекти, які потребують подальшого глибокого вивчення та дослідження. Одним із таких аспектів є питання впливу міжнародного права на формування та розвиток інституту цивільно-правової відповідальності Держави. В умовах глобалізації та інтеграції України в міжнародні правові структури, зокрема в європейський правовий простір, виникає необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Важливим аспектом цього процесу є вивчення та врахування практики міжнародних судових органів, зокрема Європейського суду з прав людини, який формує важливі прецеденти щодо відповідальності Держави за порушення прав людини. Разом з тим, особливу увагу слід присвятити питанням застосування державного імунітету в контексті цивільно-правової відповідальності, оскільки цей інститут залишається одним із найбільш суперечливих та складних як у науці, так і у праві.

Вважаю, що подальші наукові дослідження у сфері цивільно-правової відповідальності Держави мають бути спрямовані на вдосконалення національного законодавства, яке повинно ефективно реагувати на сучасні виклики та відповідати міжнародним стандартам. Модернізація інституту цивільно-правової відповідальності Держави, з врахуванням внутрішніх потреб українського суспільства й вимог міжнародного права, сприятиме зміцненню правової держави, підвищенню ефективності правового захисту громадян та юридичних осіб, а також забезпеченню справедливості та дотримання прав людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ. 2007. 453 с.
2. Кузнецова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. Київ. 2019. Вип. № 1. С. 186–203.
3. Кравчук Д.В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам: дис. ... док. Філософії: 081 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 181 с.
4. Лещинська-Вьонцек М. Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 220 с.
5. Хоменко М.М. Еволюція цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їхніми посадовими та (або) службовими особами. *Часопис Київського університету права*. 2011. Вип. № 4. С. 242–248.
6. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. Вип. № 8. С. 62–67.
7. Якимчук Н. Сучасні проблеми правового регулювання порядку відшкодування шкоди державою. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. Вип. № 4. С. 87–93.
8. Терещенко О. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин із відшкодування шкоди, завданої органами державної влади. *Підприємництво, господарство і право*. Київ. 2013. Вип. № 11. С. 12–16.
9. Ольшанченко В.І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 241 с.